

Qorqudsünaslıq: axtarışlar, aşkarlamalar

Ramazan QAFARLI
filologiya üzrə elmlər doktoru
e-mail: ramazanqafar@gmail.com

“DƏDƏ QORQUD”DA GENDER MÜNASİBƏTLƏRİNİN STRUKTURU VƏ FUNKSİONALLIĞI

Açar sözlər: gender münasibətləri, struktur, funksionallıq, epos, boy (dastan), yazılı abidə, mif, əfsanə, azad qadın, ana südü – dağ çiçəyi.

XÜLASƏ

Məqalədə gender probleminin sifahi və yazılı abidələdə necə əks olunmasından danışılır. Orta çağlardan başlayaraq bir sual bütün ictimaiyyəti düşündürmüşdür: sosial strukturlarda, ailə, icma, qəbilə, tayfa sistemində qadının funksiyası necə olmalıdır? Lakin qərb dairələrində mübahisələrin burulğanında qadın daha çox cəmiyyətin əsas sütunu, “başın tacı, başın baxtı, evin taxtı” kimi deyil, yənə də özündə pisliliyi, xəyanəti, intiriqanı yaşadan, insanlar arasında nifaq salan varlıq kimi qələmə verilmişdir. Ancaq şərq intibahının nəhəng simaları – Ömər Xəyyam, Sədi Şirazi, Nəsirəddin Tusi, xüsusilə Nizami Gəncəvi qadına tamamilə başqa prizmadan yanaşmışdır. Türk epik düşüncəsinin şah əsəri olan “Dədə Qorqud” eposunda isə gender məsələsinə az qala müasir düşüncə strukturlarına yaxın münasibət bəslənmişdir. Drezden və Vatikan nüsxələrinin müqəddimə hissəsində orta çağların gender probleminə İslam – Türk baxış bucağından baxılmış və qadınlar kateqoriyalara ayrılmışdır. Qruplardan yalnız biri müsbət xasiyyətlidir və ozanlar hər qrupa aid qadınların ən xarakterik cizgilərini də göstərir. Əslində əski yazılı abidələrdəki təsvirlərdə gender probleminin izlərini nəzərdən keçirəndə xüsusi və əsaslı dəlillər axtarmağa ehtiyac yoxdur. İntuitiv şəkildə müqayisə aparılıb müəyyənləşdirilməlidir ki, hansı sosial institutların strukturlarında ailədə, məişətdə, təsərrüfatda, idarəçilikdə, dövlətlərarası bağlantılarda qadın-kişi münasibətlərinin tarazlanmış, üstün formaları mövcuddur. Qadının rolunu pərdələməyən cəmiyyətlər əsrlər boyu irəli doğru inkişaf yolunu tutmuşdur. Təsədüfi deyil ki, “Ana haqqını Tanrı haqqı” bilən əcdadlarımız qadına müdriklik güzgüsü, gözəllik mənbəyi, əxlaqın daşıyıcısı, qayda-qanunların təminatçısı kimi baxmışlar. Bu mənada yazılı abidələr, dastanlar, oğuznamələr və klassik məsnəvilər əsasında gender münasibətlərini modifikasiya edəndə baza “struktur” anlayışı kimi iki müddəanın irəli sürülməsi düzgün nəticələr əldə etməyə imkan verir: birinci, əsas struktur daxilində xüsusi struktur komponentləri üzə çıxarılmalıdır; ikinci, zaman aşırımlarına aid sosial struktur əlamətlərinin müqayisəli analizləri aparılmalı, nəticədə fərqli cəhətlər üzə çıxarılmalıdır.

РЕЗЮМЕ

ГЕНДЕРНЫЕ ОТНОШЕНИЯ В «ДЕДЕ КОРКУД»: СТРУКТУРА И ФУНКЦИОНАЛЬНОСТЬ

В статье рассматривается гендерная проблема, как отражается в устных и письменных памятниках. Со времен средневековья все общество ломало голову над вопросом: какова должна быть роль женщины в социальных структурах, семье, сообществе, племени, племенной системе? Однако в вихре противоречий в западных кругах женщина изображается не как главный столп общества, «венец головы, престол дома», а как порождение зла, предательство, интриги и разлад между людьми. Однако великие деятели Восточного Возрождения - Омар Хайям, Сади, Насреддин Туси, особенно Низами, подходили к женщинам с совершенно другой точки зрения. Эпос «Деде Коркут», шедевр турецкой эпической мысли, имеет близкое отношение к гендерной проблематике, почти к структурам современной

мысли. Вводная часть копий Дрездена и Ватикана «Китаби-Деде Коркут» рассматривает средневековую гендерную проблему с исламско-туркской точки зрения и классифицирует женщин. Только одна из групп является положительной, и поэты также показывают наиболее характерные черты женщин в каждой группе. На самом деле, глядя на следы гендерной проблемы в изображениях древних письменных памятников, нет необходимости искать конкретные и веские доказательства. Необходимо провести интуитивное сравнение и определить в структурах каких социальных институтов сбалансированные, высшие формы гендерных отношений в семье, домашнем хозяйстве, экономике, хозяйстве, управлении, межгосударственных отношениях. Общества, в которых роль женщин не рассматривается, формировались веками. Неслучайно наши предки, которые определили: «Право матери - право Бога», видели в женщинах зеркало мудрости, источник красоты, носительницу нравственности, гарант правил и предписаний. В этом смысле при модификации гендерных отношений на основе письменных памятников, эпосов, устных рассказов и классической прозы введение двух положений в качестве базового понятия «структура» позволяет добиться правильных результатов: *во-первых*, необходимо выделить особые структурные компоненты в пределах основной структуры; *во-вторых*, необходимо провести сравнительный анализ социальных структурных особенностей временных промежутков, в результате чего будут выявлены различия.

Ключевые слова: гендерные отношения, структура, функциональность, эпос, бой (дастан), письменный памятник, миф, легенда, свободная женщина, грудное молоко и горный цветок.

SUMMARY

GENDER RELATIONS IN “DEDE KORKUD”: STRUCTURE AND FUNCTIONALITY

The article examines the gender issue as reflected in oral and written monuments. Since the Middle Ages, the whole society has puzzled over the question: what should be the role of women in social structures, family, community, tribe, tribal system? However, in a whirlwind of contradictions in Western circles, a woman is portrayed not as the main pillar of society, “the crown of the head, the throne of the house,” but as a product of evil, betrayal, intrigue and discord between people. However, the great figures of the Eastern Renaissance - Omar Khayyam, Sadi, Nasreddin Tusi, especially Nizami, approached women from a completely different point of view. The epic "Dede Korkut", a masterpiece of Turkish epic thought, is closely related to gender issues, almost to the structures of modern thought. The introductory part of the copies of Dresden and the Vatican, Kitabi-Dede Korkut, examines the medieval gender issue from an Islamic-Turkish perspective and categorizes women. Only one of the groups is positive, and the poets also show the most characteristic traits of women in each group. In fact, looking for traces of gender issues in the images of ancient written monuments, there is no need to look for concrete and hard evidence. It is necessary to make an intuitive comparison and determine in the structures of which social institutions balanced, higher forms of gender relations in the family, household, economy, economy, management, interstate relations. Societies in which the role of women is not considered have evolved over the centuries. It is no coincidence that our ancestors, who determined: "The mother's right is the right of God," saw in women a mirror of wisdom, a source of beauty, a bearer of morality, a guarantor of rules and regulations. In this sense, when modifying gender relations on the basis of written records, epics, oral stories and classical prose, the introduction of two provisions as the basic concept of “structure” allows to achieve the correct results: first, it is necessary to highlight special structural components within the basic structure; secondly, it is necessary to conduct a comparative analysis of the social structural features of time intervals, as a result of which differences will be identified.

Key words: gender relations, structure, functionality, epic, boy (dastan), written monument, myth, legend, free woman, breast milk and mountain flower.

Qərbin sosial düşüncə çevrəsində formalaşan gender nəzəriyyəsinə söykənib qədim mədəniyyətlərdə qadın probleminin struktur əlamətlərini əsaslandırılmış faktlarla, misallarla göstərmək çətindir. Ona görə ki, bütün yazılı mənbələrdə kişi-qadın arasındakı fərqlərin şərhində birincinin üstünlüyü, aliliyi, hökmranlığı, gücün, xeyirin, inkişafın vasitəçisi olması, ikincinin isə əsasız şəkildə aşağılanması, xaosa, şəərə meyilliliyi irəli sürülürdü. İlk şifahi və yazılı epik abidələrdə cəmiyyətdəki funksiyası düzgün əks edilmədiyindən qadın çox hallarda qeyri-insani davranış sahibi sayılırdı. Daha doğrusu, qədim çağlarda sosial struktur baxımından adekvat münasibətlər mövcud olmadığından ədəbi əsərlərdə, yazılı mənbələrdə qadın çox hallarda şəər başlanğıcın mənbəyi kimi təsvir edilirdi. Antik yunan eposları, Roma yazılı abidələri də bu standartdan yaxa qurtara bilməmiş, səmavi kitablaradək əksər şifahi və yazılı abidələtdə qaranlıq, şəər dünyanın əsas şəər törədən varlıqları da qadın cildində təqdim edilmişdir. Nəhayət, səmavi kitablarda: “İncil”, “Tovrat” və “Qurani-Kərim”də Adəmlə Həvvanın təmsalında kişi və qadın münasibətlərində bərabərlik tendensiyası aşılarmışdır. *Gender bərabərliyi* – kişi və qadın hüquqlarının qanunlarla, müxtəlif zamanların mövcud qaydaları ilə tənzimlənilib təsbit edilməsidir, siyasi arenada və ictimai həyatda cinsi üstünlüyə yol verilməməsi deməkdir.

Folklorşünaslıqda gender strukturunun və funksionallığının tədqiqat problemlərini düzgün müəyyənələşdirmək üçün xüsusi komplekslərdən istifadə olunur:

Birincisi, qadınların və kişilərin kommunikativ davranışlarının, fəaliyyət sferasındakı funksionallıqlarının öyrənilməsidir. Bu kompleks *ən tipik strategiya və taktika* sayılır. Məsələn, epik ənənədəki ilk rastlaşmaları təsvir edən epizodlarda hələ tanışlıq, yaxınlıq, isnişmə və sevgi hissləri yaranmadığından iki gənc arasında dərin uçurum mövcud olur. Onlar psixoloji vəziyyətlərə düşürlər, sınaqlar, yox-lamalar başlanır, hətta silaha qurşanıb yarışılar, ölüm-dirim savaşına girişirlər. Bamsı Beyrəklə Banıçiçək at çapıb ox atırlar, qılınclaşırlar, üstünlük oğlanın tərəfində olsa da, bir-birinin belindən, yapışıb gülüşirlər. Qələbə çala bilmədiyi üçün Bamsı Beyrək fənd işlədir, qızın sinəsindən yapışıb yuxarı qaldırır və yerə yıxır. Nəticədə üstü açılır, tanışlıq, isnişmə başlanır, qəzəb sönür, kin-küdurət, ayrı-seçicilik aradan qalxır, hər iki gənçin qəlbində sevgi hisslərinin qığılcımları baş qaldırır. Y.Y. Atroşenkoya görə, kommunikativ davranış zamanı münasibətlər ayrılmalı edilənədək gənclər bir sıra psixoloji hallar yaşayırlar, qarşıdurmalar dərinləşdikcə simvolik xüsusiyyətlər üzə çıxır (7, 34). Ziddiyyətlərin aradan qaldırılması gender stereotiplərindən asılı olur.

İkincisi, nitqin qurulmasında (həm hadisələrin nəqlində, təsvirində, həm də qəhrəmanların dialoqlarında, soylamalarda) gender modelləşdirməsinin öyrənilməsidir. Semantik və linqvistik strukturlarda qadına aid təsvirlərin, onların fəaliyyət dairəsinin, eləcə də danışqlarının fərqli notlarla verilməsi nəzərdə tutulur. Bu problem dilçilik və folklorşünaslıq elmlərinin kəsişməsi kompleksində tipoloji tədqiqatlar aparmaqla öz həllini tapır.

Üçüncüsü, gənclərin zahiri görünüşünün təsirinin və gözəllik ideallarının düzgün müəyyənələşdirilməsidir. Gözəllik ampulasına görə, qadının görünüşünün tamamilə fərqlənməsi, üstünlük təşkil etməsi folklorun bütün janrların-

da özünə yer alır. Lakin “Kitabi-Dədə Qorqud”da Qanturalının bədəninin, üzünün gözəlliyi Selcan Xatunun huşunu başından çıxardır. Təkur qızı oğlanın çılpacaq cismini görəndə “*taraqlığı boşaldı, kedisi mavladı. Avsal olmuş tana kibi ağzının suyu aqdı*” (2, 121). Ozanlar digər oğuz bəylərinin də qeyri-adi gözəlliyə malikliyini xüsusi vurğulayırlar: “*Oğuzda dörd yigit niqabla gəzərdi. Biri Qanturalı, biri Qaraçəkür və oğlu Qırqqınuq və Boz ayğırlu Beyrək*” (2, 121). Hətta onlar qızlarda ürəkkecməsi baş verməsin deyərək niqabla üzlərini qapayırdılar. Bu hal da əski inanclarla bağlıdır. Belə ki, orta əsrlərə aid çoxsaylı miniatürlərdə rəssamlar övliyalardan və başlıca dairəvi şəkildə işıqlanan, alovlanan seçilmə insanların üzünün nurunu şər ruhlar aparmasın deyərək yaşmaq, niqabla örtüklərini təsvir etmişlər (*rəsmlərə bax*).

Mələklərin, ilahi aləmlə bağlı olub gözəllik saçan, insan cildinə girmiş məxluqların da şəkilləri üzünü bağlı çəkiliydi. Çox ehtimal ki, öz gözəlliyi ilə bütün kişilərdən seçilib qadınların ağlına başından alan üzünü niqablı oğuz igidləri də mifik zamanda ilahi aləmin varlıqlarının törəmələri olmuşlar.

Beləliklə, orta əsrlərdən başlayaraq bir sual bütün ictimaiyyəti düşündürmüşdür: sosial strukturlarda, ailə, icma, qəbilə, tayfa sistemində qadının funksiyası necə olmalıdır? Qərbi dairələrinə müba-hisələrin burulğasında qadın daha çox cəmiyyətin əsas sütunu, “*başın tacı, başın baxtı,*

evin taxtı” kimi deyil, yenə də özündə pisliyi, xəyanəti, intiri-qanı yaşadan, insanlar arasında nifaq salan məxluq kimi qələmə verilmişdir. Ancaq şərq intibahının nəhəng simaları – Ömər Xəyyam, Sədi Şirazi, Nəsirəddin Tusi, xüsusilə Nizami Gəncəvi qadına tamamilə başqa prizmadan yanaşmışdır. Türk epik düşüngəsinin şah əsəri sayılan “Dədə Qorqud” eposunda isə gender məsələsinə az qala müasir düşüncə strukturlarına yaxın münasibət bəslənilmişdir. Çünki gender sistemlərini xarakterizə edən münasibətlərə görə, qadınlar və kişilər arasında gücün təbiətən

qeyri-bərabər bölünməsinin təsiri birincinin (qadının) rolunu, “Kitabi-Dədə Qorqud”da olduğu kimi, azaltmamalıdır.

Əks cinslərin qarşılaşması bəzən kəskin ziddiyyətlərə səbəb olur. “Kitabi-Dədə Qorqud”da gender prizmasından keçən qarşıdurmalar *ər və arvad, ana və oğul, yeniyetmə igid və nişanlı qız, oğuz igidi və düşmən bəyinin bakirə qızı* (iki halda özünü göstərir: Beyrək əsirlikdə olanda onunla Bayburd sultanının qızı arasında və Qanturalı rum elinə qəhrəmanlıqla nişanlanmağa gedəndə onunla Trabzon təkurunun qızı arasında baş verir), *oğuz bəyi və düşmən ölkənin təkurunun arvadı, yalançı “qəhrəman” və nişanlı bəy qızı* arasında baş verir. Bu qarşılaşmaların hər birinin ayrılıqda öz çaları, fərqli funksional özəlliyi və dərin mənə tutumu vardır. Folk-lorşünas E.L.Madlevskaya gender diskursuna həsr etdiyi «Героиня-воительница в эпических жанрах русского фольклора» (“Rus folklorunun epik janrlarında qəhrəman-döyüşçü”) əsərində Nastasyanın kişi-qəhrəman obrazına müxalif mövqedə dayandığını bildirərək belə bir nəticəyə gəlir ki, “Nastasya və Dunay haqqında» blinada (dastanda) da ər-arvad arasında qarşıdurma təsvir olunur. Bunun səbəbi gənclərin “səhv” evliliyi idi. “Öz gələcək taleyini düşünərək ər ilə ziddiyyətə girmə” motivi qadın qəhrəmanın həyatının müəyyən bir mərhələsini təşkil edir. Əslində Nastasyanın uğursuz nikahındakı tərəf-müqabili ilə konfliktə girib mübarizə aparmaqda məqsədi özünə layiqli bir evlilik ortağı tapmaq idi” (9, 28). “Dədə Qorqud” boylarında bu motiv Türk əxlaqının prizmasından keçdiyi üçün “uğurlu evlilik” istəyini qəlbində yaşadan oğuz bəyinin öz dövrünün igid, bakirə, nişanlı qızının axtarışına çıxması şəklində təsvir olunur.

Təsadüfi olsa da, “Müqəddimə”də Dədə Qorqudun dilindən verilən soylamaların sayı ozanların adından təqdim olunan qadın qrupunun sayı qədərdir. İndiyə qədər bütün tədqiqatçılar eposdakı qadın surətlərindən, gender münasibətlərindən danışanda ancaq giriş hissəsinin yekunu kimi işlənən qadınların təsnifatından danışmışlar. Lakin burada Dədə Qorquda aid edilən dörd soylamanın hər birində *ana, qız, qaravaş* haqqında sonuncu qənaətləri tamamlayan yeddi müdrik kəlam da özünə yer almışdır.

Dədə Qorqudun birinci soylamasında deyilir:

Əsl mətn	Sadələşdirilmiş mətn
Qaravaşa ton geyürsən, qadın olmaz. (2, 31)	Qaravaşa don geydirsən də, qadın olmaz. (2, 234)

Yaxud:

Əsl mətn	Sadələşdirilmiş mətn
Qız anadan görməyincə ögit almaz. (2, 231)	Qız anadan görməyincə öyüd almaz. (2, 234)

“Allah” kəlməsi ilə başlayan soylamada alın yazısından, haqqa tağınmağın faydasından, həyat-ölüm məsələsindən, var-dövlət toplamaqdan, qismətdən, dünyadakı işlərin gedişindən, insan-təbiət-cəmiyyət qarşılaşmasından, ağılın, kamalın xeyrindən, yadların ziyanından, döğmələrin faydası kimi mühüm dünyəvi məsələlərdən danışılarda qız-gəlinin əxlaqına da toxunulmuş, qadının oğuz cəmiyyətində vacib yer tutduğu nümayiş etdirilmişdir.

Dədə Qorqudun ikinci soylamasında deyilir:

Əsl mətn	Sadələşdirilmiş mətn
Ata adını yürütməyən xoyrad oğul, ata belindən enincə enməsə, yeg, ana rəhminə düşüncə, toğmasa, yeg (2, 32).	Ata adını ucaltmayan fərsiz oğul ata belindən enincə, enməsə yaxşıdır. Ana bətninə düşüncə, doğulmasa yaxşıdır (2, 234).

Düşmənin, yadın, müxənnətin acizliyindən, qorxaqlığından, həmişə ayıq-sayıq olmaqdan, öz yurdunda qonaq-qara qarşılamağın səmərəsindən, ziyanlı bitkilətdən, acı sulardan, yalan sözdən, doğrucul adamlardan, ata adını ucaldan övladdan söz salan soylamada da ana-qadının əsas missiyası xatırlanır və fərsiz oğulun ana bətninə düşməməsi arzulanır.

Dədə Qorqudun üçüncü soylamasında deyilir:

Əsl mətn	Sadələşdirilmiş mətn
Oğul kimdən olduğun ana bilir (2, 32).	Oğulun kimdən olduğunu ana bilir (2, 234).

Bilikdən, təcrübə toplamaqdan, əməksevərlikdən, gəzib götürməkdən, ailə üzvlərinin yaxşı-pisinin müəyyənləşdirilməsindən, ağır zəhmətdən, ozanın ustalığından bəhs edəndə də ananın qeyrət-namus daşıyıcısı kimi funksiyasına, təmizliyinə, saflığına işarə olunur.

Dədə Qorqudun dördüncü soylamasında deyilir:

Əsl mətn	Sadələşdirilmiş mətn
Dizin basub oturanda həlal görkli (2, 33).	Dizini yerə basıb oturanda qadın gözəldir (2, 236).

Yaxud:

Əsl mətn	Sadələşdirilmiş mətn
Ağ südin toya əmzirsə, ana görkli (2, 33).	Ağ südünü doyunca əmizdirsə, ana gözəldir (2, 236).

Və yaxud:

Əsl mətn	Sadələşdirilmiş mətn
Ban al-ala ev yanında dikilsə, gərdək görkli (2, 33).	Uca ev yanında qurulsa gəlin çadırı, gözəldir (2, 236).

Tanrı dostu, din başçısı Məhəmmədən, İslam dünyasının ilk üç xəlifəsindən, peyğəmbərin nəvələrindən – sədaqətli Əbubəkrdən, mərdlər şahı həzrət Əlidən, Kər-bəla şəhidləri Həsənlə Hüseyndən, alimlər başçısı Osmandan danışanda ozanlar dünyadakı gözəllikləri yada salırlar və insanlığı irəli aparın müqəddəs şəxsiyyətlərin sırasında qadın-ananın da gözəl keyfiyyətlərinə, gəlin çadırının uğurluluğuna toxunmağı unutmurlar.

Bütün bunlar boylardakı qəhrəman, müdrik, məsləhətçi, doğub-törəyən, igidlər bəsləyən qadın obrazlarının epiqrafı kimi nəzərə çarpır.

Beləliklə, “Kitabi-Dədə Qorqud” yazılı abidəsinin Drezden və Vatikan nüsxələrinin “Müqəddimə” hissəsində orta çağların gender probleminə Türk – İslam baxış bucağından baxılmış və qadınlar xüsusi kateqoriyalara ayrılmışdır: “Qarılar dörd dürlüdür: birisi **soldıran soydur**, birisi **toldıran toydur**, birisi **evin**

tayağıdır, birisi necə söylərsən, **bayağıdır**” (2, 33). Əlyazma nüsxələrində bu bölgü ozanın dilindən nəql edilir, ardınca hər qrupun ayrılıqda izahını verilərkən, söyləyici, nədənsə, xana deyil, başqa ozana xitabla şərhə başlayır. Bununla da anlaşılmaqlıq yaranır: boy boylayan, soy soylayan ozan niyə birdən-birə öz xanını unudur və məhz açıqlamalarını öz sənət dostuna söyləyir? Lap əvvəldən bəlli olur ki, boyları düzüb-qoşan və söyləyən ozandır, onun auditoriyası – meydanı, dinləyiciləri xan, bəy, paşa və oğuz elidir. Söyləyici-ozan “Müqəddimə”də mübahisəsiz soylamaları və təhkiyə formalı qənaətləri axıra kimi xana danışılır. Təkcə bir yerdə guya “çaşıb” sözünü başqa ünvana yönəldir. Həmin parçanı olduğu kimi təqdim edirik: “**Ozan**, evin tayağı oldur ki, yazıdan-yabandan evə bir qonaq gəlsə, ər adam evdə olmasa, ol anı yedirər-içirər, ağırılar-əzizlər, göndərər...” (2. 34. Nəqlin bu yerindən sonra yenə xitabın ünvanı dəyişir, sanki söyləyicinin yadına düşür ki, başlanğıcdan xanına üz tutdub, “səhvini” düzəldir: ”Ol Ayişə, Fatimə soyudur, **xanım**. Anun bəbəkləri bitsün. Ocağına buncılayın övrət gəlsün...” (2. 34).

Bizə elə gəlir ki, çoxvariantlı şifahi mətn kitab halına salınarkən yanlışlığa yol verilmişdir. Əslində, müraciətin ünvanı heç yerdə “ozan” deyil, “xan”dır. Bu “səhv”in iki halda baş verməsi mümkündür. Birincisi, yəqin ki, tərtibçi-katiblər şifahi şəkildə dinlədikləri “ozan aydır” deyiminin ikinci hissəsini yazıya köçürəndə unutmşlar, əldə olan mətnlərdə “ozan” kəlməsi cümlənin əvvəlində işləndiyi üçün xitab kimi anlaşılmışdır. Ehtimal ki, həmin hissədəki fikir belə qələmə alınmalı idi: “**Ozan aydır**: “-Evin tayağı oldur ki, yazıdan-yabandan evə bir qonaq gəlsə, ər adam evdə olmasa, ol anı yedirər-içirər, ağırılar-əzizlər, göndərər...” Eposun yazıya alınmış ayrı-ayrı boylarında və hətta bir boy daxilində bəzi hadisələrin, dialoqların, deyimlərin, soylamaların bir-birini inkar etməsi, uyğunlaşmaması, bu üzdən süjet xəttində dolaşlıqlıq yaranması hadisələrinə rast gəlirik. Mətnin işindəki bütün dolaşlıqlığa, bir-birini inkar edən məqamlara ikinci halın da səbəb olması mümkündür. Belə ki, kitab halına salınarkən katiblər müxtəlif əlyazma variantlardan istifadə ediblər, epizodların hərəsini bir variandan götürdüklərindən uyğunsuzluq yaranması diqqətlərindən yayınmışdır. Hadisələrdəki, dialoq və deyimlərdəki yanlışlıqlarına baxmayaraq yazı yaddaşına köçürülmüş “Müqəddimə” və 12 boy dünya mədəniyyəti xəzinəsinin orta çağlara aid ən unikal bədii sənət nümunələrindən biridir.

Ozanlar qadın tiplərinin portretini çox ustalıqla yaradırlar: “Gəldin, ol kim **soldıran soydur**, sapadanca yerindən uru turar, əlin-yüzün yumadan toquz bazlamac ilən bir küvlək yoğurd gövəzlər, toyınca tıqa-basa yeyər, əlin bögrinə urar, aydar: “Bu evi xərab olası! Ərə varalından bəru dəxi qamım toymadı, yüzim gülmədi. Ayağım başmaq, yüzim yaşmaq görmədi”. Deyər: “Ah, noleydi, bu öleydi, birinə dəxi vareydim. Umarımdan yaxşı-uyar öleydi” - deyər. Anun kibinin, xanım, bəbək-ləri bitməsün, ocağına buncılaym övrət gəlməsün.

Gəldin, ol kim **toldıran toydu**, dəpdincə yerindən uru turdu, əlin-yüzün yumadan obamn ol ucından bu ucına-ol ucma çarpışdırdı. Quv quvladı, din dinlədi. Öyləyəncə gözdi. Öylədən sonra evinə gəldi. Gördi kim, oğrı köpək, yekə tana evini bir-birinə qatmış - tauq komasına, sığır tamma dönmüş. Qonşılarna çağırar ki, Yetər! Zəlixə! Zübeydə! Ürüydə-can, qız-can! Paşa! Ayna Mələk! Qutlu

Mələk! Ölməgəyitməgə getməmişdim, yatacaq yerim genə bu xərəb olasıydı. Noleydi, bənim evimə bir ləhzə baqaydıq! “Qonşu həqqi-tənri həqqi”-deyü söylər. Bunun kibinin, xamm, bəbəkləri bitməsün. Ocağına bunun kibi övrət gəlməsün.

Gəldin ol kim necə söylərsən **bayağıdır**. Evinə yazıdan-yabandan bir udlu qonaq gəlsə, ər adam evdə olsa, ana disə ki, tur ətmək gətür, yiyəlim, bu da yisün; disə bişmiş ətməgün bəqası olmaz, yimək gərəkdir, övrət aydar: “Neyləyəyim, bu yığılacaq evdə un yoq, ələg yoq. Dəvə dəgirməndən gəlmədi” – diyər; “Nə gəlirsə, bənim sağnma gəlsün” deyü əlüyin... urur, yönin anaru sağrısın ərinə döndürür. Bin, söylərsən, birisini quymaz, - ərini sözünü qulağına qoymaz. Ol, Nuh peyğəmbərin eşəgi əslidür. Andan dəxi sizi, xamm, allah saqlasun. Ocağımıza buncılaym övrət gəlməsün. (2, 33-33).

“Ailə, icma və bütövlükdə cəmiyyət səviyyəsində bütün resurslara, xidmətlərə gender bərabərliyi” (8, 84) prizmasından yanaşılması “müqəddimə”də və birinci böyün başlanğıc epizodlarında dolğun şəkildə təsvir edilmişdir.

İlk dəfə erkən orta əsrlər çağında yazı yaddaşına köçürüldüyü ehtimal edilən “Kitab”a görə, qadınlar dörd kateqoriyaya ayrılırdı:

1. Evin dayağı olanlar – nəsil artırənlər;
2. Soy solduranlar – nəsil artımına mane olanlar, gəzəyənlər, ayağı sürüşkənlər, ər dəyişmək arzusuna düşənlər;
3. Toy dolduranlar – qapı-baca pusub söz gəzdirənlər, ara qarışdırənlər;
4. Bayağılar – naşükürlük edib qismətindən küsənlər, saymazlar, böyüyün üzünə durənlər.

Maraqlıdır ki, bu qruplardan yalnız biri müsbət xasiyyətli və ozanlar hər qrupa aid qadınların ən xarakterik cizgilərini də göstərir. Belə ki, evin dayağı odur ki, çöldən-bayırdan evə bir qonaq gəlsə, əri evdə olmasa belə, o gələn adamı yedirib içirir, əzizləyib oxşayır və xoş üzlə yola salır.

Boy-dastan yaradıcıları o cür qadınları Məhəmməd peyğəmbərin yeganə bakirə həyat yoldası Ayişə və qızı Fatimə ilə müqayisə edirlər. “Onun uşaqları sağ olsun” alqışı ilə Allahdan belə qadınların törəmələrinə yaşam haqqını istəməklə oğuz nəslinin artırılmasında onların rolunun böyüklüyünü diqqət mərkəzinə çəkirlər. Simvol kimi ta qədimdən ev-yurd anlamında işlədilən və bu gün Hind-Avropa xalqlarının belə dilinə (ruslar “*очаг*” şəklində işlədir) keçən əski türk sözünü alqışlarında işlətməklə ozanlar bütün xəşbəxt oğuz ailələrinə belə gəlin arzulayırlar: “Ocağına bu cür arvad gəlsin”.

Mənfi xarakterli qadınlardan bir qrupu nəslin kökünü kəsənlərdir, daha doğrusu, igid, ər övladlar törəyib bəsləmək, boya-başa çatdırmaq, yetişdirmək qabiliyyətini itirənlərdir. Onlar gün doğan kimi hamıdan xəbərsiz yataqlarından qalxıb əl-üzlərini yumadan doqquz bozlamaqla bir bardaq qatığı tələm-tələsik bədənə ötürürlər, tıxıb-basıb doyunca yeyirlər, sonra əllərini böyürlərinə vurub deyirlər ki, bu evi görüm, xaraba qalsın! Ərə gedəndən bəri qarnım doymadı, üzüm gülmədi. Ayağım başmaq, üzüm yaşmaq görmədi... Belələri düşünlər ki, nə olaydı, evin kişisi öləydi, onlar birinə də ərə gedəydilər. Kaş umduqlarından da qat-qat yaxşına rast gələydilər. “Uşaqları böyüməsin,” “Ocaqlara bu cür arvad gəlmə-

sin” qarğışlarını yağdırmaqla ozanlar oğuz nəslinin belə qadınların əlində cırlaşmasını istəmədiklərini bildirirdilər.

Əri ola-ola özünə başqa kişi axtaran bu cür ayağı sürüşkən qadın tipindən fərqli olaraq toy dolduranlar da küçə-meydanlarda gün keçirsələr də, obanın bu başından o başına xəbər aparıb aranı qarışdırsalar da, qapılara qulağını dayayıb məlumat toplasalar da, heç vaxt başqalarına ərə getmək, əylənmək niyyətində olmurlar. Amma gün batanda hamını bir-birinə vurub yaşadıkları mənzilə geri dönəndə görürlər ki, oğru köpəklə yekə dana hər yeri qatıb-qatışdırıb; ev toyuq komasına, inək damına dönüb. Belələrinin qaş qaralanda üz tutduğu, səslədiyi qonşularının adlarından görünür ki, yurdda məskunlaşanların əksəriyyəti müsbət xarakterli qadınlardır: Zibeydə, Ürüdə-can, Qız-can, Paşa, Ayna Mələk, Qutlu Mələk, Yetər, Zəlihə... Bu qrupa aid qadınlar yurdun harasına baş vursalar da, axırda yatacaq yerlərinə, öz dilləri ilə desək, “xaraba”larına qayıdırlar. “Qonşu haqqını - Tanrı haqqı” saysalar da, məhəllə sakinlərini bir-birinə qatmaqdan zövq alırlar. Ozanlar belələrinin də uşaqlarının böyüməsini istəmirilər. Çünki çöllərdə ara vuranların övladları ancaq oğru, quldur kimi yetişər.

“Kitabi-Dədə Qorquda” görə, ən dəhşətli qadın tipi bayağı olanlardır. Ailə başçısı evdə ikən çöldən-bayırdan bir abırlı qonaq gələndə ər arvadına desə ki, dur, çörək gətir, yeyək; qonaq da yesin. Bişmiş çörək daimi deyil, yemək lazımdır... Arvad kişinin üzünə durub bağırar ki, “Neyləyim, bu yıxılacaq evdə un yox, ələk yox. Dəvə də dəyirmandan gəlməyib... Bayağı qadınlar da: “Nə gəliрсə, mənim sağrıma gəlsin”, - deyər əllərini yanlarına vururlar, həyasızcasına üzlərini o tərəfə, sağrıslarını ərlərinə döndərirlər. Üzlərinə min söz söylənsə də, birini eşitmirlər, böyüyün məsləhətlərini qulaq ardına vururlar. Elələrinə Nuh peyğəmbərin eşşəyi nəslindən hesab edən ozanlar oğuzların xanına tövsiyə edirlər ki, ocaqlara belə arvadlar gətirilməsinə mane olsun. Allah el-obanı onların təkəbbüründən qorusun.

Sual doğur: nə üçün ozanlar öz çörək verəninə yad, qonaq qarşısında pərt edən bayağı qadınları Nuh peyğəmbərin eşşəyinin nəslindən hesab edirlər? M.B.Piotrovskinin “İslam ensiklopediyası” kitabındakı “Nuh” oçerkində müsəlman dininin qədim rəvayətlərinə istinadən göstərilir ki, Nuh kiçik yaşlarından Allaha qulluq edib düzgün həyat sürürdü. Kənddə təsərrüfatla, maldarlıqla və sənətkarlıqla məşğul olurdu. Allah 15 yaşında onu dünyadakı bütün xalqların və qəbilələrin peyğəmbəri edir. Nuh dinin əsaslarını bəşər övladlarına başa salmağa başlayır. Doğrudur, ona səmavi “Kitab” verilmir. Ona görə də özündən əvvəlki peyğəmbərlərə məlum olan dini ibadətləri, qaydaları vicdanla yerinə yetirir. İnsanların hamılıqla haqq yolunu azmaları böyük fəlakətə səbəb olur. Allah Cəbrayıl vasitəsi ilə Yer üzünün tufana bürünüb sel-suya qərd olacağını Nuha bildirir, ona nəslini, heyvanları, quşları və bitkiləri xilas etmək üçün gəmi qayıрмаğı tapşırır. Tezliklə nəhəng gəmi hazır olur. Nuhun üç pilləli gəmisinin ön hissəsi xoruzun başı, arxası isə quyruğu şəklində qurulur. Nuhla birlikdə Allaha iman edənlər də gəminin inşasında iştirak edirlər. Onlar mələk Cəbrayıldan ilham alırlar.

Alimin yazdığına görə, müsəlman əfsanələrində göstərilir ki, Nuhun gəmisinə ilk girən heyvan *qarışqa*, sonuncusu isə *İblisi gətirən eşşək* olur (10, 195).

Təbii ki, İslam dünyasında məşhurlaşan “Nuhun tufanı” əfsanəsi ozanlara bəlli idi. “Kitabi-Dədə Qorqud”un “Müqəddimə”sinin mətnində bayağı qadınların gözəgörünməz İblisi gəmiyə gətirən eşşəyin nəslindən hesab edilməsi tam yerinə düşmüşdür. Folklorşünas Bəhlul Abdulla da “Kitabi-Dədə Qorqud”da xanımlar” adlı monoqrafiyasında boylardakı qadın obrazlarının səciyyəsinə verərkən “Müqəddimə”dəki qadın tiplərinə də toxunmuş və “Nuh peyğəmbərin eşşəyinin nəslindən” de-yiminə türk alimlərinin qənaətlərinə istinadən aydınlıq gətirərək yazmışdır: “Abidədə “bayağı” sayılan qadın tipi öz bəd əməlləri ilə özündən əvvəlkiləri də arxada qoyur. Və “Ol Nuh peyğəmbərin eşşəgi əslidür” möhürü ilə damğalanır. Nə üçün belə deyilir? Nə üçün “bayağı” olanlar Nuh peyğəmbərin eşşəyi ilə bağlı sayılır? Bu məsələnin açımı mifoloji görüşlərə üz tutmağı zəruriləşdirir. Xatırladığımız bu yön böyük türk bilginləri O.Şaiqlə B.Ögəlin də diqqətini çəkmişdir. O.Şaiq yazır ki, Nuhun gəmisinə ən son aldığı eşşək olmuşdur. Və şeytan da onunla birgə gəmiyə daxil olmuşdur”(1, 11).

“Müqəddimə”nin “Dədə Qorqud” boyları yazıya alınarkən mətnə orta əsrlərin yazı ənəsinə uyğun, yəni məsnəvilərin, divanların rəsmi hissəsi şəklində əlavə edildiyi şübhəsizdir. Ona görə də lap əvvəldə tövhid, münacat və peyğəmbərin nətlərinin məzmunu ilə səsleşən aforistik kəlamlar verilir, Allah, Məhəmməd ə. s. adına qoşulan Dədə Qorqud kəlamlarından sonra ailənin əsas ünsürü olan qadına da xüsusi yer ayrılır. Bunu təsadüfi hesab etmək haqsızlıqdır. Düşünürük ki, katiblər ayrı-ayrı boyları toplayıb bir araya gətirərkən oğuz tayfa birliklərində qadının üstün funksionallığının geniş təsvirlərini görmüş, həmin epizodları yaşadıkları dövrün qadına münasibətini əks etdirən qaydaların prizmasından keçirib öz orijinal qruplaşmalarını təqdim etmişdilər. Diqqət verdikdə görürük ki, boylarda xüsusi obrazlar şəklində süjet xəttinin əsas komponentləri kimi təsvir olunan qız, gəlin, ana, bacı, hətta düşmən xanımları ancaq müsbət yöndən işəqlandırılmışdır. Onların, demək olar ki, hamısı “Müqəddimə”dəki 4 qadın tipinin bir müsbət xasiyyətlinə aiddirlər. Yalnız Sarı Çobanın zorladığı pəri qız istisna olmaqla epizodik müdaxilələrdə mənfi qadın tiplərinə işarələr vardır.

Əslində əski yazılı abidələrdəki təsvirlərdə gender probleminin izlərini nəzərdən keçirəndə xüsusi və əsaslı dəlillər axtarmağa ehtiyac yoxdur. İntuitiv şəkildə müqayisə aparılıb müəyyənləşdirilməlidir ki, hansı sosial institutların strukturlarında ailədə, məişətdə, təsərrüfatda, idarəçilikdə, dövlətlərarası bağlan-tılarda qadın-kəş münasibətlərinin tarazlaşmış, üstün formaları mövcuddur. Qadının rolunu pərdələməyən cəmiyyətlər əsrlər boyu irəli doğru inkişaf yolunu tutmuşdur. Təsadüfi deyil ki, “Ana haqqını Tanrı haqqı” bilən əcdadlarımız qadına müdriklik güzgüsü, gözəllik mənbəyi, əxlaqın daşıyıcısı, qayda-qanunların təminatçısı kimi baxmışlar. Bu mənada yazılı abidələr, dastanlar, oğuznamələr və klassik məsnəvilər əsasında gender münasibətlərini modifikasiya edəndə baza “struktur” anlayışı kimi iki müddə-anın irəli sürülməsi düzgün nəticələr əldə etməyə imkan verir:

Birinci, əsas struktur daxilində xüsusi struktur komponentləri üzə çıxarılmalıdır,

İkinci, zaman aşırımlarına aid sosial institutlarda struktur əlamətlərinin müqayisəli analizləri aparılmalı, nəticədə fərqli cəhətlər üzə çıxarılmalıdır. Məsələn,

✓ Qadının uşağın dünyaya gəlişində, yetişməsində və tərbiyəsindəki rolu necədir?

✓ Ailədə və toplumlarda hansı funksiyanın daşıyıcısıdır?

✓ Müxtəlif əmək fəaliyyətlərinin yerinə yetirilməsində, məişət və çol işlərinin icrasında onların bacarıqları varmı?

✓ Döyüş meydanlarında hünər göstərmək qadınlar üçün meyar göstəricisidirmi?

✓ Nəhayət, sadəliklərin hər biri ayrılıqda “gender qaydası”nın struktur bölmələrini təşkil etməlidir.

Göründüyü kimi, “sosial struktur” anlayışına özünün fundamental mənasına görə müxtəlif tərəfdən yanaşırlar. Əksər tədqiqatçılar gözlə görünən, duyulan, anlaşılan hər şeyi “struktur”a daxil edirlər. Gender məsələsində isə funksionallıq əsas sosial struktur daşıyıcısı kimi özünü büruzə verir və qadının ailədə, məişətdə, ictimaiyyətdə, el arasında rolu əsas götürülür.

“Kitabi-Dədə Qorqud”la müqayisədə maraqlı bir fakta diqqət yetirək: XIII yüzildə yaşamış məşhur filosof, astronom, riyaziyyatçı, tarixçi, maliyyəçi, ilahiyatçı, hüquqşünas və dövlət xadimi Nəsirəddin Tusi (1201-ci ilin fevral 17-sində anadan olmuş – 1274-cü ilin 25 iyununda 73 yaşında vəfat etmişdir) “Əxlaqi-Nəsir” əsərində yaşadığı dövrün qadına hansı prizmadan yanaşılmasını tövsiyə, nəsihət şəklində təqdim edərək onun ailədə və cəmiyyətdə rolunu düzgün müəyyənləşdirmişdir. Ədibin tipikləşdirdiyi qadınlar “Kitabi-Dədə Qorqud”un boylarındakı qız, gəlin, ana obrazlarının xasiyyətləri ilə üst-üstə düşür.

Belə ki, ailə dolandırmaq və evdarlıq qaydaları haqqında fikir irəli sürəndə Nəsirəddin Tusi bildirir ki, evlənməyin səbəbi iki şey olmalıdır: *malın mühafizəsi* və *nəslin davamı*. O, sanki bizim müasirlərimiz kimi düşünür və ailəyə, əxlaqa, qadına münasibətdə şəhvətin söndürülməsini, ya başqa məqsədin güdülməsini doğru saymır (5, 163).

Beləliklə, Nəsirəddin Tusiyə görə, ailədə qadının əsas funksiyaları aşağıdakılardır:

1. Yaxşı arvad malda, böyüklükdə, ev dolandırmaqda kişinin şəriki olmalıdır;
2. Ər bir yerə getdikdə onun yerini tutmalıdır;
3. Ağıl, dəyanət, iffət, həya, ismət, rıqqət və nəzakətdə, üzüyolalıqda, ərinin sözünə baxmaqda, fədakarlıqda, dostluqda tayı-bərabəri olmamalıdır;
4. Qohum-əqrəba arasında vüqarlı, hörmətli, hümmətli hesab edilməlidir;
5. Doğumlu olmalıdır, tərbiyə verməkdə, səliqə-sahman yaratmaqda, pul xərcləməkdə, təsərrüfatı idarə etməkdə mahirlik göstərməlidir;
6. Qayğıkeşliyi, mehribanlığı, şux təbiəti, xoş xasiyyəti ilə ailə başçısının könlünü almalıdır, onun dərini dağıtmağı bacarmalıdır;
7. Azad qadın quldan, kənizdən yaxşıdır. Çünki özünü azad hiss etdiyi an o, özgələrin də dolanışığına fikir verir, qohum-əqrəbaya bağlı olur, dostlarla mehriban, düşmənlə amansız rəftar edir, məişət işlərini uğurla yerinə yetirir, oğul-uşağa yaxşı baxır, yaramaz işlərə baş qoşmağa meyl göstərmir;

8. Bakirə qız – bakirə olmayandan daha üstündür. Beləsi evlənəndə ərin tərbiyəsini asanlıqla qəbul edir, onun xasiyyətinə uyğunlaşır, qayda-qanunlara riayət edir;

9. Özü gözəl, əslı nəcib, ailəsi varlı qadın bütün yaxşı məziyyətləri özündə toplayır;

10. Qadın üçün iffət (ismət) və həyanın olması vacibdir.

11. Üç xüsusiyyəti: *bəzək-düzəyi* – *gözəl görünməyi, sərvəti, əsil-nəsəbi* hər şeydən üstün tutan qadınlar din və dünya işlərinə xələl gətirir, fəlakətə səbəb olurlar.

“Dədə Qorqud” eposunun “müqəddimə”sinin yazı yaddaşına köçürülməsi ilə “Əxlaqi-Nasiri”nin qələmə alındığı çağ bir-birinə yaxındır. Bu səbəbdən hər ikisinin eyni epoxanın əxlaq və davranış normalarını əks etdirməsi göz qabağındadır. Eləcə də hər iki mətnin qaynağı oğuz-türk düşüncəsidir. Və hər ikisinə İslam adət-ənənələrinin təsiri danılmazdır. Meydanagəlmə ərazisi baxımından da eyni ölkəyə məxsusluq var. “Müqəddimə”dəki qadına münasibətlə bağlı təsnifatı “Əxlaqi-Nasiri”dəki qənaətlərlə tutuşdurduqda olduqca maraqlı nəticələr əldə olunur. Belə ki, Nəsirrəddin Tusi “Əxlaqi-Nasiri”də qadınlarla bağlı iki bölgü verir. Birincisi, təxminən “Kitabi-Dədə Qorqud”un “Müqəddimə”sində olduğu şəkildə dörd qismə bölünür:

“KİTABI-DƏDƏ QORQUD”DA	“ƏXLAQİ-NASİRİ”DƏ
<p>“Ozan, Evin dayağı odur ki, çöldən-bayırdan evə bir qonaq gəlsə, əri evdə olmasa, o gələn adamı yedirir-içirir, əzizləyib-oxşayır, yola salır. O cür arvad Ayışə, Fatimə cinsidir, xanım. Onun uşaqları sağ olsun. Ocağına bu cür arvad gəlsin...</p>	<p>Evin dayağı olan qadınlar: “Yaxşı arvad malda, böyüklükdə, ev dolandırmaqda kişinin şəriki olar. Ər bir yerə getdikdə onun yerini tutar. Arvadın ən yaxşısı odur ki, ağıl, dəyanət, iffət, həya, ismət, rıqqət və nəzakətdə, üzüyolalıqda, ərinin sözünə baxmaqda, fədakarlıqda, dostluqda misli olmaya, qohum əqrəbaları arasında vüqarlı, hörmətli, hümmətli hesab edilə, doğumlu ola, tərbiyə verməkdə, səliqə yaratmaqda, pul xərcləməkdə, təsərrü-fatı idarə etməkdə mahirlik göstərə, qayğıkeşliyi, mehribanlığı, şux təbiəti, xoş xasiyyəti ərinin könlünü açmağa, dər-dini dağıtmağa səbəb ola”. Sonra filosoflara istinad edərək yazır ki, yaxşı qadın ana, dost və kənizdir.</p> <p>“Ləyaqətli qadını anaya ona görə oxşatmışlar ki, ərinin yanında olmasını istər, səfərə gedəndə darıxar, onun arzu və istəklərini yerinə yetirməkdə əzab və əziyyətə dözər, ana da övladı üçün belə edər.</p>

	<p>Dosta ona görə oxşatmışlar ki, əri nə versə, razı qalar, vermədiyini üzrlü sayar, malını ondan əsirgəmən, heç yerdə onun əleyhinə çıxmaz.</p> <p>Kənizə ona görə oxşatmışlar ki, qayğı göstərməkdə, qulluq etməkdə əlindən gələni əsirgəmən; ərinin danlağına dö-zər, eyiblərini örtər, tərifləyər, çörəyini itirmən, ərinin xoşuna gəlməyən işləri görmən”</p>
<p>Gəldin, o ki soy soldurandır, oğrunca yerindən qalxar, əl-üzünü yumadan doqquz boğlamaqla bir bardaq qatığı gəvələyər, tıxıb-basıb doyunca yeyər, əlini böyrünə vurur, deyər: “Bu evi görüm, xaraba qalsın! Ər gedəndən bəri qarnım da doymadı, üzüm də gül-mədi. Ayağım başmaq, üzüm yaşmaq görmədi”. Deyir: “Ah, nə olaydı, birinə də gedəydim. Umdu-ğumdan da yaxşı-uyğun olaydı”. Onun kimisinin, xanım, uşaqları böyüməsin! Ocağına bu cür arvad gəlməsin.</p>	<p>Soy solduranlar: “Ləyaqətsiz arvadı ona görə zalıma oxşatmışlar ki, işləməyi sevmən, söyüşkən olar, qara yaxar, tez-tez özündən çıxar, ərinin nəyi bəyənilib, nəyi xoşlamadığını bilmən, qulluqçu və xidmətçilərə rahatlıq vermən”.</p>
<p>Gəldin, o ki toy doldurandır, tərənincə, yerindən qalxdı, əl-üzünü yumadan qapılara qulaq qoydu. Öynə-yə-dək gəzdi. Öynədən sonra evinə gəldi. Gördu ki, oğru köpəklə yekə dana evini qatıb-qarışdırmışdır; evi toyuq komasına, inək damına dönmüşdür. Qonşularını çağırır ki: “Yetər! Zəlihə! Zibeydə! Üridə-can, qız-can! Paşa! Ayna Məlik! Qutlu Məlik! Ölməyə-itməyə getməmişdim. Yatacaq yerim yenə bu xaraba olasıydı. Nə olardı, mənim evimə azacıq baxaydınız? “Qonşu haqqı – tanrı haqqıdır” – deyib-söylər. Bunun kiminin, xanım, uşaqları böyüməsin! Ocağına bunun kimi arvad gəlməsin.</p>	<p>Toy dolduranlar: “Düşməne ona görə oxşatmışlar ki, ərini təhqir edər, alçaldar, dava-dalaş salar, açıqdan-açığa abırını alar, şikayət edib əleyhinə iş qaldırar, eyiblərini aləmə yayar”.</p>
<p>Gəldin, o ki necə dersən, bayağıdır. Əri evdə olanda çöldən-bayırdan evinə abırlı qonaq gəlsə, əri desə ki, dur çörək gətir, yeyək; qonaq da yesin. Arvad deyər: “Neyləyim, bu yıxılacaq evdə un</p>	<p>Bayağılar: “Oğrulara ona görə oxşatmışlar ki, ərinin malına xəyanət edər, ehtiyac olmadan pul istər, vər-dövlətini dağıdar, ona lazım olan şeyləri kənara paylar, zahirdə dostcasına</p>

<p>yox, ələk yox. Dəvə də dəyirmanıdan gəlmədi... Nə gəlirsə, mənim sağrıma gəlsin”, - deyə əlini yanına vurur, üzünü o tərəfə, sağrısını ərinə döndərər. Min söylərsən, birisini eşitməz – ərin sözünü qulağına almaz. O, Nuh peyğəmbərin eşşəyi nəslindəndir. Xanım, ondan da sizi allah saxlasın! Ocağınıza belə arvad gəlməsin!” (4, 172-175)</p>	<p>göz yaşı axıdar, batində öz mənafeyini ərindən yüksək tutar”.</p> <p>“Dədə Qorqud”da mənfi keyfiyyətli qadınların üçüncüsünün cinsi Nuh peyğəmbərin eşşəyi ilə bağlandığı kimi “Əxlaqi-Nasiri”də də pislik yayanların soyu şər varlıqlar sayılır və hər ikisində mənfilərdən uzaqlaşmaq məsləhət görülür (6, 153-166).</p>
---	---

“Kitabi-Dədə Qorqud”dan fərqli olaraq “Əxlaqi-Nasiri”də “bədcins arvada qarşı mübarizə aparmağın yolları da göstərilir. Ədibin qənaətinə görə, belə qadınla evlənmənin bircə çarəsi vardır: boşayıb canını qurtarmaq. Eləsi ilə bir yerdə yaşamağı canavarla və əfi ilanla yanaşı olmaqdan təhlükəli hesab edən Nəsirəddin Tusi müasirlərinə məsləhət görürdü ki, dörd hiylə işlətməklə elə arvadı nikahdan imtina etdirmək lazımdır:

Birincisi - mal verilməlidir. İzzəti-nəfsi qorumaq, irz-namusu saxlamaq mal saxlamaqdan yaxşıdır; çox mal verib canını xilas edə bilirsə, o malı az hesab etmək lazımdır, maldan keçmək candan əl çəkməkdən həmişə ucuz olar.

İkincisi – qanqaralıq salmaq, tündxasiyyətli olmaq, xəyanətə yol vermədən cinsi yaxınlıq etməmək lazımdır.

Üçüncüsü – üstüörtülü, kinayəli sözlər demək, qoca arvadlara oxşadığını söyləmək, onda kin və nifrət oyandırmaq, başqa ərə getməyə rəğbət yaratmaq, gəzməyə getməyə, evdən uzaqlaşdırmağa vadar etmək lazımdır ki, bəlkə birinə rast gəlib ayrılmağa razı ola, xülasə, qorxutmaq, şirnikdirmək və mümkün ola bilən bütün vasitələrə əl atılmalıdır ki, başdan eləmək mümkün olsun.

Dördüncüsü – bütün bunlar nəticə vermədikdə, başqa tədbir tapmadıqda onu tərk edib uzaq bir səfərə getməlisən, lakin ona elə bir ağır şərait yaratmalısən ki, o, ümidini itirib ayrılmağa razı olsun. (5, 165-166)

Nəsihət xarakterli məsləhətlərin heç birində qadına qarşı şiddət və cismani cəza tədbiri yoxdur. Hətta onun xeyrinə böyük güzəştlər edilməsi də nəzərdə tutulur. Nəsirəddin Tusi əsərində “Kitabi-Dədə Qorqud”dakı kişi-qadın bərabərliyinin tükəndiyi, qılınc oynadan, ox atan, at çapıb gülüşən Banı çiçəklərin hüququnun məhdudlaşdırılmağa başladığı çağlarda ümumşərq əxlaqının müddəalarını yumşaldılmış şəkildə verməklə yanaşı ərəb filosoflarına istinadən uzaq durulmasını vacib saydığı **beş cür mənfi qadın tipini** də göstərir və onlara qarşı amansız olmağı tövsiyə edərək yazırdı: “Ərəb müdrikləri (filosofları) beş cür arvaddan qaçmaq vacib olduğunu demişlər: ”hənnamə”, “mənnamə”, “ənnamə”, küyyət əl-qəfa”, “xəzra üd-dəmən”.

”Hənnamə” — başqa kişidən uşağı olan və təzə ərinin dövləti ilə onlara mehribanlıq göstərən qadına deyirlər.

“Mənnamə” — öz dövləti ilə ərinin boynuna minnət qoyan qadına deyirlər.

“Ənnamə” — əvvəllər daha yaxşı yaşamış, ya daha dövlətli ər görmüş, indiki halından və ərindən daima şikayət edən arvada deyirlər.

“Küyyət əl-qəfə” — elə əxlaqsız qadına deyərlər ki, əri ayağını bir yana qoyan kimi özünə başqa bir kişi tapar, ərinin adını bədnam edir.

“Xəzra üd-dəmən” — bədcins gözəl arvada deyərlər, onu “yaşıl təzək” adlandırmışlar” (5, 166).

Orta əsrlər Şərqudə nə üçün qadınların yaxşılardan çox pislərindən danışdılar? Fars-ərəb mədəniyyəti “Kitabi-Dədə Qorqud”dakı qəhrəman qadınları unutturub yadların adət-ənənələrindən gələn qeyri-etik prinsipləri aşılamaqla türk-oğuzları öz kökündən həmişəlik ayırmaq istəyirdilər. Bu mənada ümumtürk mənə-viyyatının pasportu sayılan boy-dastanların yaddaşlardan silinməsi üçün dəridən-qabıqdan çıxırdılar. Türk epik düşüncəsinin şah əsərləri olan 12 boy orta çağların başlanğıcında yazı yaddaşına köçürülməklə itib-batmamış, misilsiz söz sənəti nümunəsi kimi əbədi yaşamaq hüququ qazanmışdır.

“Kitabi-Dədə Qorqud”un əksər boylarında qadın əsas dinamik obrazlardan biri kimi iştirak edir. Onların rolu və funksionallığı o qədər zəngin təsvir edilir ki, kimin baş, kimin yardımçı surət olması sezilmir. Hər bir mühüm hadisə, törən, hətta savaş belə qadınların birbaşa iştirakı və məsləhəti ilə çözülmür, Dirsə xanın, Dəli Domrulun xanımlarının, Burla Xatunun, Banu Çiçəyin yoxluğu İç oğuzla Dış oğuzun bir-birinə asi olub müharibə etməsinə gətirib çıxardır.

Ortaq məkan və obrazların olmasına baxmayaraq boyların hər birinin müstəqil süjeti, ideyası, deyim formulları, hadisələrin fərqli semantik tutumu, struktur özəlliyi, qəhrəmanların seçilən funksional çəkisi vardır. “Kitab”dakı 12 boyun hər birini ayrılıqda müstəqil, tam mətnli əsər kimi təhlil süzgəcindən keçirmək mümkündür. Doğrudur, zaman baxımından hadisələr arasında çox böyük fərq olduğu sezilsə də, məkan və obraz eyniliyi açıq-aydın nəzərə çarpsa da, mifik çağla empirik dövr ozanlar tərəfindən elə sintez edilir ki, hətta sakral mahiyyətli elementlər belə real insanlarla bir biçimdə, oxşar ampulada görünür. Gender məsələsi isə bütün boylarda mühüm xətt kimi təqdim olunur və qadınlar oğuz cəmiyyətinin əsas sütunlarından birini təşkil edir.

“**Dirsə xan oğlu Buğac boyu**”nda mifikliklə empiriklik eyni strukturda, həm alt, həm də üst qatlarda ustalıqla bir-birinə calaq edilir. Üçqatlı (Göy üzü – Göy Tanrı, Yer üstü – Yersu və torpağın altı – Qaranlıq, soyuq aləm) qam-şaman mifik dünya modeli ağ, qırmızı, qara çadırlarla simvollaşdırılıb ailənin – ata, ana və oğul-qızın timsalında oğuz boylarında törəyişi, nəsil artımını, inkişafı əks etdirir. Real zəmində isə ər-arvad qarşılaşması və ata-oğul qarşıdurması xeyirin şər üzərində qələbəsi şəklində yekunlaşır. Nəticədə, mifikliyin üzə görünən elementləri də (ağ, qırmızı, qara çadır, Xızır) alt qatda gizlədilir.

Boyun mətn strukturunda əski inanışlarla bağlı maraqlı detallar özünü göstərir. Belə ki, əsas hadisələrin başlanğıcı yazın gəlişi ilə əlaqələndirilir. Doğrudur, ozanlar heç yerdə demirlər ki, qış çıxıb, yaz girir. Lakin boyun əsas qəhrəmanının – mifik anlamda kişi başlanğıcının səhər tezdən atlanıb hərəkətə keçməsi bütöv eposun mətni üçün xarakterik olmayan nəzm parçası ilə verilən və təkrarlanan aşağıdakı təsvirlərlə əks olunur:

Əsl mətn	Sadələşdirilmiş mətn
<p>“Salqum-salqum dan yelləri əsdigində, Saqallu boz, ac turğay sayradıqda, Saqalı uzun tat əri banladıqda, Bədəvi atlar issini görüb oğradıqda Ağlı-qaralı seçilən çağda, Köksü gözəl qaya dağlara gün dəyəndə, Bəg yigitlər-cılasınlar bir-birinə qoyu- lan çağda... Alar sabah Dirsə xan qalqubanı yerin- dən uru durub, qırq yigidin boyma alıb, Bayındır xanın söhbətinə gəlür idi” (3, 24).</p>	<p>“Salxım-salxım dan yelləri əsdikdə, Saqqallı, boz, ac torağay ötdükdə, Saqqalı uzun tat kişi azan çəkəndə, Bədəvi atlar yiyəsini görüb kişnə- dikdə, “Ağlı”, “qaralı” seçilən çağda, Köksü gözəl qaya dağlara gün dəyəndə, İgid bəylər, pəhləvanlar bir-birilə güləşəndə... Dirsə xan sübh tezdən qalxıb, yerindən durdurdu; qırq igidini dəstəsinə qatıb Ba- yındır xanın məclisinə gəldi” (3, 176)</p>

Açıq-aydın görünür ki, söyləyicinin dilindən götürdüyümüz bu 10 misralıq mətn parçasında (iki dəfə eyni şəkildə təkrarlanan nəzm parçasından başqa boyların təhkiyə hissəsi bütövlükdə qafiyəli nəsrə söylənir) yazın yurda qədəm qoyduğu anlar bədii sözün qüdrəti ilə təsvir olunur. Buğacın yetkinlik yaşında atası ilə ilk ova çıxması epizodu da bu nəğmədəki təsvirin eyni ilə təkrarlanmasından sonra, yəni yazın gəlişi səhəri baş tutur.

Əski türk inancına görə, bütün uğurlu işlər yazın gəlişi günü icra edilirdi. Ərənlərin baş toplantıya səfərlərinin də vaxtı bahar girən günə düşürdü. Çin mənbələrində b. e. yüz illər əvvəl hunların 21 martda bahar şənlikləri təşkil etdikləri barədə qeydlərə rast gəlirik. Uyğur türklərinin də hətta müasir adətlərlə eyniyyət təşkil edən yaz mərasimləri mövcud olmuşdur. Qobustan qayaüstü rəsmlərində isə daha qədim çağlara aid ilin dəyişməsi ritualının təsviri çəkilmişdir. Türklərin “Ərgənəkön” dastanında 400 yüz ildən sonra elin əski yurda dönüşü də yazın ilk günündə baş verir və bünövrəsi üç min il əvvəl qoyulmuş bir adət - kürədə qızdırılan **dəmiri döymə törəni** indi də ən yüksək dairələrdə hər il martın 21-də icra olunur.

Beləcə, yaz girən gün səfərə çıxan Dirsə xana məlum olur ki, o öz missiyasını düzgün yerinə yetirməmişdir. Bu səbəbdən də nə goyda (ağ çadırdə), nə də yerdə (qırmızı çadırdə) yaşamaq haqqı var. Dirsə xan nəsil artırmasa, həmişəlik qaranlıq aləmdə (qara çadırdə) qalacaq. Aldığı zərbədən pərt olsa da, yaxşı anlayır ki, övladsızlıqda günahkar ikisindən biridir, ya özü, ya da arvadıdır. Maraqlıdır ki, bütün hallarda səhvlik, qüsurluluq, qabalıq, yanlışlıq Dirsə xanın – kişi başlanğıcın üzərinə düşür. Məhz qadının işə qarışması ilə qarşıdurmalara, xəyanətə, yalanlara son qoyu-lur. Nəticədə, Dirsə xan da qaranlıq aləmin dibindən çıxı bilər.

Beləcə, boyda Dirsə xanın funksiyası ikiləşir, qəlbi sevgi burulğanında üzümklə yanaşı, xətərlə dolu göstərilir. Onun ziddiyyətli hərəkətlərini aşağıdakı kimi xarakterizə etmək olar:

1. Dirsə xan kişi başlanğıc kimi qətiyyətli deyil, sadələvhdür, şərə inanandır, bu səbəbdən xain nöqərlərinin fitvası ilə dövrünün ən böyük cinayətini törədir.

2. Xanlığı idarə etməsi bərbaddır.

2. Sevimli övladına igidlik dərəsi verməkdə belə ardıcılığı yoxdur.

3. İnamsızlığından ailəsinin namusunu, şərəfini qorumaq gücünü itirir.

5.Ətrafına ağıllı və mərd adamları toplamadığından şərin təmsilçisinə çevrilir.

6.Övlad qatili olsa da, son anda öz günahlarını yumaq üçün canından keçməyə hazır olur.

7.Boyda xeyirin şərhləşməsinin əsasında yalan, iftira durur və Dirsə xanın təzədən kaosdan çıxıb qayıdışına qadının dəyanəti və müdrikliyi səbəb olur.

Qadın başlanğıc – xanın arvadı daşdığı missiyaya görə daha aktiv, məsuliyyətli, tədbirli və etibarlıdır. Bütün hallarda o, düz yoldan dönmür. Onun funksional cizgilərini aşağıdakı kimi cizmaq olar:

1.Övlad həsrəti ilə qovrulan qadın ərini ədalətə, haqqa yönəldir.

2.Xeyriyyə işləri yerinə yetirir, kasıbları yedirib içirir, geyindirib keçindirir.

4.İgid oğul dünyaya gətirib boya-başa çatdırır.

5.Şərə boyun əymir, yalanlara uymur.

6.Südü ilə dağ çiçəyini qarışdırıb məlhəm düzəldir, oğlunun yaralarını sağaldır.

7.Dirsə xanı ölümdən qurtarır.

8.Ata ilə oğulu barışdırıb işıqlı aləmin – Göy üzünün rəmzinə çevrilir.

Dirsə xan obrazının ikiləşməsi qara çadıra düşməsindən sonra üzə çıxır. O, başlanğıcda bir müddət tədbirli, ailəcanlı və övlad həsrətilə yanan ər funksiyasını yerinə yetirir. Hətta ailədə sonsuzluqlarının səbəbkarını düzgün müəyyənləşdirmək üçün xanımına müraciətində türk kişisinin böyük ürək sahibi olduğunu nümayiş etdirir, oğuz cəmiyyətində qadının əri ilə eyni hüquqa malikliyini təsdiqləyir:

Əsl mətn	Sadələşdirilmiş mətn
“Bөрü gөлгil, başum baxtı, evüm taxtı, Evdən çıxub yürüyəndə səlvı boylum! Topuğında sarmaşanda qara saçlum, Qurulu yaya bənzər çatma qaşlum! Qoşa badam sığmayan dar ağızlum, Güz almasına bənzər al yanaqlum, Qavunum, verəgim, döləgüm, Görürmisin, nələr oldı?!” (3, 25).	“Bəri gөл, başımın baxtı, evimin taxtı! Evdən çıxıb yeriyəndə sərv boylum! Topuğuna sarmaşanda qara saçlım! Qurulmuş yaya bənzər çatma qaşlım! Qoşa badam sığmayan dar ağızlım! Payız almasına bənzər al yanaqlım! Qadınım, dayağım, döl verənim! Görürsənmi nələr oldu?” (3, 177)

Bu lirik parçada sevən kişinin saf duyğuları poetik şəkildə tərənnüm olunur. Soylamadakı “başımın baxtı, evimin taxtı”, “sərv boylum”, “topuğuna sarmaşanda qara saçlım”, “qoşa badam sığmayan dar ağızlım”, “payız almasına bənzər al yanaqlım”, “qadınım, dayağım” kimi deyimlər sonrakı boylarda da oğuz bəylərinin dilindən səslənən soylamalarda təkrar-təkrar işlənir və qadının zahiri gözəlliyinin mənəvi ucılığı ilə vəhdət təşkil etdiyini göstərən vasitəyə, meyara çevrilir. Dirsə xan hətta “döl verənim” kəlmələrini işlətməklə günahı özündə gördüyünə işarə edir.

O, başına gələnləri etiraf etməkdən belə çəkinmir, arvadından yardım umaraq deyir ki, Bayındır xan qalxıb yerindən durmuşdu, bir yerdə ağ otaq, bir yerdə qırmızı otaq, bir yerdə qara otaq tikdirmişdi. “Oğulluları ağ otaqda, qızını qırmızı otaqda, oğlu-qızı olmayanı qara otaqda oturdun; altına qara keçə döşəyin, önünə qara qoyun ətinin qovurmasını gətirin: yeyir yesin, yemirsə, dursun, getsin. Bir adamın ki, oğlu-qızı olmaya, onu Allah qarğayıbdır, biz də qarğayırdıq” – demişdi. Gəlib məni də

qarşıladdılar, qara otaqda oturdular, qara qoyun ətindən qovurmanı önümə gətirdilər. “Oğlu-qızı olmayanı Tanrı qarğayıbdır, bil ki, biz də qarğayırıq” – dedilər. Səndənmidir, məndənmidir, nədəndir Allah bizə niyə bir yetkin oğul vermir?

Xeyir-şər qarşılaşmasını içində yaşadan Dirsə xan obraz ikiləşməsini eyni soylama daxilində nümayiş etdirir. Birdən-birə onun üzü çönür, arvadına olan böyük sevgisinin qarşısında belə qəzəbini gizlədə bilmir, hədə-qorxuya keçir:

Əsl mətn	Sadələşdirilmiş mətn
“Xan qızı, yerimdən durayımı? Yaqan ilə boğazından tutayımı? Qaba öncəm altma salayımı? Qara polat uz qılıcum əlümə alayımı? Öz gövdəndən başını kəsəyinmi? Can tatlusın sana bildirəyinmi? Alca qanun yer yüzünə dökəyinmi? Xan qızı, səbəbi nədir, dekil mana! Qatı qəzəb edərəm şimdi sana!” (3, 26).	“Xan qızı, yerimdən durummu? Yaxandan, boğazından tutummu? Qaba dizimin altına salımmı? Böyük, iti, polad qılıncımı əlimə alımmı? Öz gövdəndən başını kəsimmı? Can şirinliyini sənə bildirimmi? Alca qanını yer üzünə tökümmü? Xan qızı, səbəbi nədir, de mənə! Qatı cəza verərəm indi sənə!” (3, 177)

Bizə elə gəlir ki, ozanlar kişi vəhşiliyini əks etdirən misraları məyus ərin dilindən verməklə iki məsələni gələcək nəsillərə çatdırmaq istəmişlər. Birincisi, Dirsə xanın haya-küyə gedən, tərəddüd edən, hər yalana inanan, özündən çıxan, yararsız hökmdar olduğunu bildirmək idi. İkincisi isə müsəlman şərqində, bəzi ölkələrdə qadına qəddarcasına yanaşıldığına işarə edilirdi. Görün Dirsə xanın soylamasında hansı qəddarlıqlar diqqət mərkəzinə çəkilir:

- Qadının yaxasından-boğazından tutub boğmaq;
- Onu dizin altına salıb əzmək;
- İti, polad qılıncı ələ alıb başını kəsmək;
- Şirin candan məhrum etmək;
- Günahsız xanımın alca qanını yer üzünə tökmək...

Tədbirli qadın kişi qəddarlığının astanasında dursa da, soyuqqanlıdır. Haqqa tapındığı, ədalətli olduğu və taleyin hökmünə inandığı üçün ağıllı məsləhəti ilə həm ailəsinin şan-şöhrətini və şərəfini qorumağı, həm də icmasının ac-yalavac insanların problemlərini həll etməyi bacarır, cəsarətini toplayıb Dirsə xana deyir ki:

Əsl mətn	Sadələşdirilmiş mətn
“Hay Dirsə xan, bana qəzəb etmə! İncinib acı sözlər söyləmə! Yerindən uru durğıl! Ala çadırın yer yüzünə dikdirgil! Atdan ayğır, devədən buğra, qoyundan qoç öldürgil! İç Oğuzun, Daş Oğuzun bəglərin üstünə yığnaq etgil! Ac görsən, doyurğıl, yalıncaq görsən, donatğıl!	“Ay Dirsə xan, mənə qəzəblənmə! İnciyib acı sözlər söyləmə! Yerindən qalx, ayağa dur, Yer üzündə böyük çadır qur! Ayğır, buğra, qoç qırdır! İç Oğuzun, Daş Oğuzun bəylərini üstünə yığ! Ac görsən, doydur; çılpaq görsən, geyindir! Borclunu borcundan qurtar!

Borcluyı borcından qurtarğıl! Dəpə kibi ət yıǵ, göl kibi qımız sağdır! Uh toy elə, hacət dilə! Ola kim, bir ağzı dualınm alqışıyla Tanrı bizə bir yetman əyal verə” (3, 26).	Təpə kimi ət yıǵ, göl kimi qıtnız sağdır! Böyük şadlıq məclisi qur, Allahdan ar-zunu dilə! Bəlkə bir ağzı dualının alqışı ilə Tanrı bizə bir yetkin övlad verə” (3, 177).
--	--

Bu, oğuz qadınının müdrikliyinin zirvəsi idi ki, ozanlar tərəfindən poetik dillə təqdim olunmuşdu. Təsadüfi deyil ki, ta qədim zamanlardan Qafqazda qadınlar üçün xüsusi bayramlar keçirilirdi (11, 2). Onlara bütün sferalarda hörmət bəslənilirdi.

Bura qədər boydakı qadın-kişi qarşıdurmasının başvermə səbəblərindən danışdıq. Məsələnin dərinləşib *el-oba*, *dost-düşmən*, *doğmalar-yadlar*, *vətən və özgələrin məskəni* prizmasına keçməsinə aydınlıq gətirmək başqa məqalənin mövzusudur.

ƏDƏBİYYAT

1. Bəhlul Abdulla. “Kitabi-Dədə Qorqud”da xanımlar. Bakı, Elm, 2009, 96 səh.
2. Kitabi-Dədə Qorqud, əla lisani-taifeyi-oğuzan. Əsil və sadələşdirilmiş mətn. Tərtib edəni, çapa hazırlayanı, ön sözün və lüğətin müəllifi Samət Əlizadədir. Bakı, Yeni Nəşrlər Evi, 1999, 704 səh.
3. Kitabi-Dədə Qorqud. Əsil və sadələşdirilmiş mətnlər. Bakı, Öndər nəşriyyat, 2004, 376 səh.
4. Kitabi-Dədə Qorqud ensiklopediyası, 1-ci cild, Bakı, Yeni nəşrlər evi, 2000, 623 səh.
5. Nəsirəddin Tusi. Əxlaqi-Nasiri. Farscadan tərcümə edəni R.Sultanov. Bakı, Lider, 2005, 280 səh.
6. Хасə Нəсирəддин Туси. Əхлақи-нəсирі. Farscadan tərcümə, müqəddimə və şərh Rəhim Sultanovundur. Bakı, Elm, 2005, 267 səh.
7. Атрощенко Ю. Ю. Гендерная проблематика современной фольклористики. В кн. «Теория и практика гендерных исследований в мировой науке»: материалы международной научно-практической конференции 5–6 мая 2010 года. – Пенза... – Прага: ООО Научно-издательский центр Социосфера, 2010, 212 ст.
8. Законы, работающие на благо мужчин и женщин: пособие по учету гендерной проблематики в законодательстве. Варшава, Бюро ОБСЕ по демократическим институтам и правам человека (БДИПЧ), 2017, 90 ст.
9. Мадлевская, Е.Л. Героиня-воительница в эпических жанрах русского фольклора /Автореф. дис. канд. филолог. наук: 10.01.09/ – СПб., 2000. – 28 ст.
10. Пиотровский М.Б. Нух // Ислам: энциклопедический словарь / Отв. ред. С.М.Прозоров. – М.: Наука, ГРВЛ, 1991. – С. 194-195. – ISBN 5-02-016941-2.
11. http://rosalux.ru/2020/11/19/women_history/ Гендерная история Северного Кавказа.

